

О. Головка

ТОРКИ В ІСТОРІЇ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ (IX–XII ст.)

В історіографії давно склалася традиція зв'язувати ту чи іншу фазу середньовічної історії причорноморських лісостепів та степів з ім'ям кочівників, які у конкретну добу домінували в цьому регіоні: гуннський, аварський, угорський, печенізький, половецький, монгольський періоди. Такий підхід певною мірою себе виправдав, хоч інколи його застосування призводило до виникнення спрощеного уявлення про минуле, оскільки деякі (далеко недругорядні) племена степовиків привертали до себе недостатньо уваги з боку дослідників. У пропонованому нарисі автор цих рядків поставив собі за мету звернутися до деяких, не дуже відомих сторінок історії торчеських об'єднань в історії Євразії, перш за все в історії Східної Європи й Русі.

Інтерес учених до торків і споріднених з ними племен, насамперед, стосується XII ст., коли вони фактично стали основою Чорноглобуцького об'єднання у південноруському регіоні. Хоча й ця тема більшістю авторів розглядається дещо побічно, як невеличкий епізод в історії боротьби Русі з половецькими ордами [1]. Минуле торків ніколи не вивчалася за традиційною схемою: а) походження та рання історія до моменту появи у причорноморських степах; б) переселення в останні, проблема боротьби за нове місце проживання, стосунки із сусідами; в) місце у складі давньоруської конфедерації (XII ст.) і подальша доля після монголо-татарської навали в Східну Європу. Зазначимо, що під час “проходження” по всіх цих етапах у кочівників відбувалися важливі етнічні процеси, часто змінювалися їх найменування, спостерігалася коригування рис культурно-господарського укладу [2].

На межі IX–X ст. торчеські племена зустрічаються в джерелах під назвою огузів. Тоді вони мешкали на схід від Нижньої Волги, у північно-східному Прикаспії, й перебували під патронатом Хозарського каганату. Нагадаємо, що ця держава на той час розповсюдила свій вплив на територію Північного Кавказу, Середнього Поволжя. Її війська можна було часто зустріти в Закавказзі. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, розповідаючи про свою подорож близько 921–922 рр. по території Східної Європи (кінцева мета мандрівки – Волзька Булгарія), відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм і Приараллям). З опису мандрівника можна довідатися про значну чисельність огузів та відносно високий рівень (у порівнянні, наприклад, із сусідніми печенігами) їх соціальної організації [3]. В середині X ст., судячи з повідомлень трактату візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, огузи виходять з-під контролю хозарів і починають разом з волзькими булгарами тривалу війну з каганатом за повну незалежність [4]. У той час

огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де райони їх перебування наблизилися до східних “фем” (областей) печенігів, описаних згаданим вище грецьким автором [5]. Гадаємо, що печеніги з’явилися в Причорномор’ї на межі IX–X ст.

У літературі неодноразово розглядалася історія східного походу київського князя Святослава Ігоровича наприкінці 60-х років X ст., після якого каганат як держава припинив існування й склалася значно інша ситуація в південній частині східноєвропейського ареалу [6]. Проте не всі питання цього походу докладно вивчені, а деякі “аксіоми” потребують певного перегляду. Зокрема, викликає сумнів можливість знищення великої Хозарської держави внаслідок лише однієї, нехай і масштабної, вкрай вдалої військової акції русів. І тут у перспективі більш глибокого розуміння даної проблеми доцільним виглядає її розгляд з врахуванням наслідків постійних війн хозар з безпосередніми сусідами, перш за все з огузами. В цьому плані, на наш погляд, дуже цікавим виглядає припущення А. П. Новосельцева, зроблене на підставі аналізу східних джерел, про те, що союзниками Святослава проти каганату були огузькі орди [7]. У свою чергу русько-огузький союз, котрий значно підсилив як русів так й огузів, викликав величезне незадоволення в суперників останніх – печенігів. Саме це і пояснює причини загострення відносин печенігів з Руссю, наслідком якого стала загибель Святослава на дніпровських порогах.

Відзначаючи ворожість у стосунках печенігів та огузів у другій половині X ст., які особливо загострилися в міру просування останніх через Волгу й Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна і культурно-господарська спорідненість уже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме до поступового зближення та навіть злиття деяких печенізьких й огузьких угруповань. Так, поблизу фортеці Саркела (Білої Вежі), на нижньому Дону тоді ж почало формуватися єдине політичне утворення – печенізько-огузька орда [8]. Пізніше, в другій половині XI ст., ці процеси (після відходу печенігів з головних ролей у розвитку причорноморських степів і посилення тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже в XII ст. приведе до поступового формування Чорноклобуцького об’єднання.

“В лето 6493, – розповідає “Повість временних літ”, – иде Володимер на болгары с Добрынею, с уем своим, в лодьях, а торкы берегом приведе на коних: и победи болгары” [9]. В історіографії довго дискутувалося питання: з якими болгарами воював київський князь. На нашу думку, участь торків у цьому поході виключає можливість його зв’язку з Дунайською Болгарією. Додатковим аргументом на користь східного напрямку війни київського князя є те, що напередодні він розбив слов’янський союз радимичів (мешкали в Подонні). С. О. Плетньова вважає, що князь русів воював проти Волзької Булгарії й відзначає важливість цієї боротьби для зміцнення Давньоруської держави [10].

А. П. Новосельцев нещодавно висловив припущення, що київський князь із союзниками здійснив напад на приазовських болгар [11]. З позиції мотивації участі у кампанії огузів (торків) останнє припущення виглядає досить вірогідним, оскільки саме тоді вони перейшли Дон та з'явилися в Приазов'ї. С. А. Ромашов, який спеціально вивчає питання про локалізацію літописної Чорної Болгарії, вважає, що вона знаходилася на схід від Азовського моря [12]. Проте, як відомо, болгари (протобулгари) були складовою частиною разом з аланами (ясами) салтово-маяцької культури взагалі на багатому більшому терені, а саме всього басейну Дону, Приазов'я і частини Криму. Після походу Володимира, як здається, якась частина торків-огузів перейшла на постійне мешкання на Русь. Так відомо, що безпосереднім вбивцею князя Гліба, згідно з літописним повідомленням під 1015 р., був кухар торчин ("Повар же Глебов, именем торчин, вылез ножь, зареза Глеба, акы агня непорочно" [13]). У контексті вище розглянутого ця інформація дуже складного за походженням літописного повідомлення [14], що є частиною борисо-глібівської традиції, виглядає відносно реальною.

На межі X–XI ст. завершується процес пересування основної маси торків з Прикаспія на захід. У зв'язку з цим треба відзначити, що протягом X ст. відбувався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву. Основна частина їх мігрувала через Іранське нагір'я в Малу Азію, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків, інша – на початку XI ст. проникла в причорноморські степи. Більшість з них згодом попрямувала на Балкани. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі й її володінь у степу. Тому в давньоруських літописах згадки про них з'явилися знову лише у другій половині XI ст. В той же час на південь від Русі, у степах та лісостепах саме в першій половині того століття відбувалися жорстокі конфлікти, про які, на жаль, ми можемо говорити із значною мірою припущення. Але те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів уже в середині XI ст., саме тоді, коли їм довелося зіткнутися з половцями. На початку того століття католицький місіонер Бруно Кверфуртський у своєму листі до германського короля Генріха II пише про п'ять "земель" печенігів, з яких у чотирьох він побував [15]. Коли згадати, що Костянтин Багрянородний у середині X ст. писав про вісім "фем" (земель печенігів) (чотири на одному березі Дніпра, а чотири – на іншому), а також те, що четверо земель, де побував Бруно, знаходилися на правобережжі цієї ріки, можна припустити про втрату впливу на початку XI ст. печенігами на користь торків на її лівобережжі. Повертаючись до трохи більш ранніх подій, слід відзначити, що саме внаслідок посилення впливу торків, вірогідно, було знищено значну частину "салтівських" поселень у басейні Сіверського Дінця.

Під 1036 р. літопис розповідає про похід печенігів на Київ, жорстокий бій їх з військом князя Ярослава Володимировича, внаслідок чого кочівники були вщент розбиті й назавжди відкинуті від південного кордону Русі. "И бысть сеча

зла, и одва одоле к вечеру Ярослав. И побегоша печенези разню, намо бежати, овни бегающе тоняху в Сетомли, ине же в инех реках, а прок их побегоша и до сего дне” [16]. У літературі традиційно саме з цією подією пов’язують причини закінчення “печенізької доби” в історії причорноморських степів. Проте у світлі наведеного вище матеріалу такий висновок виглядає дещо спрощеним [17].

П. П. Толочко, розвиваючи положення праці М. М. Ільїна, взагалі вважає літописне повідомлення під 1036 р. анахронізмом та доводить, що насправді цей напад був набагато раніше, а саме у 1017 р. [18]. Такий погляд здається цілком вірогідним, тим більше, що події того року знайшли підтвердження і в інших джерелах [19]. Звідси зовсім по-іншому виглядає літописне повідомлення про переселення польського (“лендзянського”) населення із Забужжя у Поросся після походу князя Ярослава 1031 р., а згодом побудову тут укріплених фортець (“Ярослав посади своя (поляків. – авт.) по Ръси, и суть до сего дне. В лето 6654. Ярослав поча ставити городы по Ръси”) [20]. Отже, Ярослав та його наближені, скориставшись послабленням печенігів, почали колонізувати важливий район південніше Києва, на правому березі Дніпра, між Стугною й Росю. Вірогідно, що вже у першій половині XI ст. частина кочівників стала поступово переходити як конфедерати князів в цей регіон Русі, де пізніше утворилася Торчеська волость. З приходом у причорноморські степи половців цей процес переселення посилювався.

На етнічний розвиток населення в степових і лісостепових регіонах сучасної України, у тому числі на зміни в господарському та суспільному житті торків, вплинули й представники більш ранніх за часом заселення території народів. Мова йде про різні за етнічним походженням населення Подоння і Приазов’я, що у VIII – X ст. входило до складу Хозарської держави. Це перш за все аланське іраномовне населення (складалося в свою чергу з двох компонентів: давнього автохтонного конгломерату та вихідців з Північного Кавказу, які з’явилися тут після арабо-хозарських війн [21]); протоболгарські поселенці, котрі залишилися на цій території після розпаду держави хана Кубрата й переселення основної частини протоболгар на Балкани і на верхню Волгу; невеликі за чисельністю групи протоугорців та слов’янські поселенці.

Ці останні племена – носії салтово-маяцької археологічної культури – перебували на стадії переходу від скотарства до землеробства, мали розвинуті ремесла й промисли [22]. Безумовно, вторгнення печенізьких та торчесько-огузьких орд (а через деякий час і половецьких) завдало великої шкоди “салтівцям”. Значну частину останніх було знищено, а інша відійшла на північ. Водночас “салтовці” справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис в їх господарському та суспільному житті. Таким же шляхом переходу до нового культурно-господарського типу йшли й “чорно-клубуцькі” племена (самі торки, печеніги, турпеї, коуї, берендеї) – конфедерати київських князів у XII ст.

Поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як важливої воєнної та політичної сили. Саме тиск половців призвів до війни торків з Руссю в середині 50-х років XI ст. Під 1055 р. літопис повідомляє про зіткнення з ними переяславського князя Всеволода Ярославича: “Все же лето иде Всеволод на торкы зиме к Воиню и победи торкы” [23]. С. О. Плетньова пояснює причини появи торків на південному кордоні Русі тим, що кочівники не мали у той час достатньо кормів для своєї худоби і вимушені були вдатися до нападу на південноруські поселення [24]. Вірогідним, на нашу думку, є зв’язок нападу торків на Переяславщину з діями половців, які водночас прийшли до тієї ж землі й уклали союз із згаданим Всеволодом Ярославичем: “В сем же лете приходи Болуш с половци, и створи Всеволод мир с ними, возвратишася половци вспять, отнюда же пришли” [25].

В наступні роки половці зберігали нейтралітет у взаєминах з Руссю, яка продовжувала воювати з торками. Небезпека з боку останніх була великою, що призводить до утворення в 1060 р. коаліції найбільш могутніх князів Русі – київського Ізяслава Ярославича, чернігівського Святослава Ярославича, переяславського Всеволода Ярославича, полоцького Всеслава Брячиславича. Тоді ж відбувся спільний похід цих князів проти торків. Проте останні, довідавшись про появу давньоруських дружин у степу, ухилилися від битви. Літопис пише про ці події так: “Се слышавше торцы, убояшася, пробегоша, и до сего дне, и помроша бегаючи, божьим гневом гоними, ови же от зимы, друзии градом, ини же моромь и судом божьим” [26]. Є всі підстави припустити, судячи з наступних подій, що згодом частина цих торків, яка перебувала в досить ворожих стосунках з половцями, перейшла на службу до руських князів [27]. Вірогідно, це ж сталося й з частиною печенігів, хоча основна маса останніх, згідно з дослідженням В. Г. Васильєвського, десь у середині XI ст. (за нашими припущеннями, трохи раніше – в 20–30-х роках XI ст.) перейшла Дунай та рушила на Балкани [28].

На момент війни з Руссю торки вже не становили якийсь єдиний конгломерат, а розпалися на декілька формувань, які навіть мешкали на досить значній відстані один від одного. Більша ж частина їх також попрямувала на Балкани. Так, за результатами дослідження В. Г. Васильєвського, саме у вересні 1064 р. туди прийшла величезна орда огузів. Учений називає кількість цих кочівників – 600 тис., але ця цифра взята на підставі вивчення візантійських джерел (хроніки Михайла Атталіата) і, можливо, є перебільшеною [29]. Можна думати, що значно пізніше саме перебування цих торків на Балканах полегшило проникнення сюди їх одноплемінників, які прийшли з Малої Азії. Інша група торків залишилася в причорноморських степах. А ще одне угруповання вступило у конфлікт з Руссю, а згодом перейшло під контроль останньої. Причому необхідно відзначити, що зона розселення торків на давньоруській території не обмежувалася

лише південними регіонами. Д. О. Расовський, дослідивши торчеську топоніміку, відзначає, що степовики мешкали навіть у північно-східній частині Русі [30]. Щоб більше не повертатися до цієї теми, зазначимо, що важко погодитися з думкою польської дослідниці Т. Надгородзької-Майжик про те, що в третій чверті XI ст. на Русь прийшли торки, які повернулися сюди з Балкан [31]. Аналогічну точку зору поділяють М. П. Мургулія й В. П. Шушарін, які вважають, що київські князі прийняли в себе і дозволили поселитися у Пороссі в 60-ті роки XI ст. торкам, які зазнали поразки від візантійців у 1064 р. [32]. Вище ми відзначали, що процес осідання торків та печенігів розпочався в Пороссі, ймовірно, вже у 30–40-і роки XI ст.

Процес поступового включення торків до сфери впливу Русі фіксують події кінця 70-х – початку 80-х років XI ст. “В лето 6588 (1080 р. – авт.), – пише “Повість временних літ”, – заратишася торци переяславстии на Русь, Всеволод же посла на ня сына своего Володимера. Володимер же шед, победи тьрки” [33]. Питання про розселення торків на лівобережжі Дніпра розглянуто в працях В. Г. Ляскоронського, Д. О. Расовського й інших учених, які встановили, що ці кочівники мешкали у верхів’ях р. Удаю і Востру, в нижній течії Сули, Супою та Трубежу [34]. У 1095 р., як відомо, переяславський князь Володимир Мономах використовує заgonи торків під час оборони переяславських земель від половців [35]. Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок, як уже вище відзначалося, в Пороссі. Причому процес включення торків у конфедеративну систему Русі тут розпочався раніше і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні – на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони ландшафт Правобережжя.

Тут в Пороссі у другій половині XI ст. виникає важливий політичний та воєнно-стратегічний пункт – Торчеськ, який уже в останні десятиліття XI ст. відіграв неабияку роль у відносинах Русі із степом. Під 1093 р. під час війни князя Святополка Ізяславича з половецькими ханами, літопис повідомляє: “Придоша половци мнози и оступиша Торцийский град” [36]. Про добрі фортифікаційні можливості цієї фортеці свідчить те, що половецька облога тривала протягом багатьох тижнів і лише голод змусив захисників Торчеська здатися [37]. Літописний опис трагедії мешканців міста дає підставу вважати, що за мурами фортеці знайшло притулок чимало населення довколишніх сіл.

В “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” відзначається, що перша згадка про Торчеськ відноситься до 1096 р. [38]. Однак автори припустили при датуванні серйозної неточності. Згадка про це місто знаходиться не у датованому тексті “Повісті временних літ”, а в “Повчанні” Володимира Мономаха, котре пізніше, як відомо, було вміщено у літописну статтю під 6604 (1096) р. [39]. Саме ж це повідомлення стосується більш раннього часу. Встановленню хронології подій допомагає синхронне співставлення

матеріалу “Повчання” й безпосереднього літописного тексту, яке дає підставу першу згадку про Торчеськ датувати 1083–1084 рр.

Великий масив торків наприкінці XI ст., вірогідно, перебував постійно в степах і знаходився під контролем половецьких ханів. У цьому плані досить важливим є дослідження середньовічної кочівницької скульптури, яке зробила Л. Г. Гераськова. Зокрема, в її праці вперше встановлено наявність особливого комплексу скульптур, який, цілком імовірно, належав торкам. Вивчення статуй дало можливість ученій зробити висновок, що ці торки поступово асимілювалися половцями [40]. Проте до цього треба додати, що вже у першій половині XII ст. внаслідок русько-половецьких війн від згаданого торчеського комплексу відійшла значна група, яка перейшла під протекторат Русі.

Переселення половецьких орд до причорноморських степів призвело до підкорення ними всього іншого населення в цьому ареалі. Водночас активне протистояння Русі половецьким нападам, яке розпочалося у 90-х роках XI ст., стало причиною певної активізації вказаного населення, що знайшло відбиття в літописах. Цікаво, що після досить тривалого мовчання (остання згадка під 1036 р.) у давньоруських пам’ятках знову згадуються печеніги (вірогідно, рештки угруповань колишнього могутнього об’єднання, основна частина якого відійшла в середині XI ст. на Балкани). У той же час ми вперше довідуємося про берендеїв. Так, теребовльський князь Василько Ростиславич 1098 р. закликає торків, печенігів та берендеїв взяти участь у спільному поході проти поляків [41].

В літературі відзначається етнічна близькість назв берендеїв як до половців, так і до торків. Проте вчені справедливо відзначають, що берендеї скоріше за все належали до торчеської групи племен. Сама назва берендеїв, ймовірно, походить від родового імені їх вождів. Аналогічно водночас уперше згадуються половці – “читиевичі”. Відрубність берендеїв від основної маси торків спостерігається вже у першій третині XII ст., а їх історична доля складалася трохи інакше, ніж інших племен, що мешкали на південному порубіжжі Русі. Згідно з дослідженням Д. О. Расовського, відомо про те, що ці кочівники перебували певний час в Угорщині, де збереглося чимало топонімічних назв, пов’язаних з берендеями, на карті цієї країни [42]. Перехід берендеїв на захід стався у першій чверті XII ст. Під 1121 р. в Іпат’євському літопису розповідається про вигнання київським князем Володимиром Всеволодовичем Мономахом цих кочівників з його володінь [43]. Пізніше, в 1139 р., значна частина берендеїв (близько 30 тис. чол.), за наказом угорського короля, прийшла на допомогу до київського князя Ярополка, який виступив проти чернігівського князя Всеволода Ольговича [44].

Початок активного протистояння Русі й половців позначилося на долі неполовецьких груп кочівників у степу, які перебували під контролем половців. 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах після князівського з’їзду в Долобську здійснюють похід у низини Дніпра, до острова Хортиця (“И поидоша на коних и в лодях, и

придоша ниже порогъ, и сташа в Протолчех в Хортичем острове”) [45]. Звідси давньоруське військо вже пішки і прийшло на річку Сутінь. Як встановив К. З. Кудряшов, це – сучасна річка Молочна (тюркське слово “сют” – молоко) [46]. Внаслідок аказії, спланованої проти половецьких зимників у Лукомор’ї, було завойовано велику здобич, відбито велику кількість русів-полонених. Серед інших трофеїв важливим стало захоплення “печенегы и торки с вежами” [47]. Таким чином, важливим моментом русько-половецької війни була боротьба за впливи на інших степовиків. Доказом цього є й похід двома роками пізніше на половців, на місто Заруб, на кордоні Русі із степом і захоплення тут торків та берендеїв [48]. В 1116 р. князь Ярополк “ходи на Половечьские землю и реце зовомеи Дон (сучасний Сіверський Донець. – авт.) и ту взя плон мног и 3 городы взяща Половечьские Галин, Чешюев и Сугров и приведе с собою ясы” [49]. У тому ж році, за повідомленням літопису, в Подонні виник конфлікт торків і печенігів з половцями. Після дводенного бою перші відійшли на територію Русі. Наступного року туди ж перейшли мешканці міста Біла Вежа на Дону. Є всі підстави припускати, що серед них було чимало не тільки слов’янського, а й тюркського населення.

Відзначаючи факти переселення неполовецьких етнічних угруповань із степу на Русь, треба відзначити, що інколи у них не зовсім склалися нормальні відносини з руськими князями. Так, під 1120–1121 рр. літопис розповідає про відхід торків, печенігів та берендеїв з Русі [50], але наступні події засвідчили, що це був не основний масив цього населення на півдні слов’янської держави. Так, у 1126 р. “услышавше Половци, яко умерл есть Володимир князь (великий київський князь Володимир Всеволодович Мономах. – авт.), хотящю полонити торки проклятыя и с теми повоевати Русску землю” [51]. Довідавшись про ці плани, новий князь Мстислав Володимирович наказав перевести руське і торчеське населення, що мешкало на півдні Київщини, в міста. Вже у той час торки починають використовуватися південноруськими володарями не тільки в степовій політиці. Так, взимку 1127–28 рр. Мстислав Володимирович залучив торчеські допоміжні загони під час походу проти кривичів.

З того часу й аж до 40-х років XII ст. у літописах нема повідомлень про торків. Коментуючи це, польська дослідниця Тереза Надгродзька-Майжик справедливо відзначає, що це не означає взагалі відсутності торчеських угруповань на Русі, а було пов’язано з перебуванням при владі в Києві князів – представників чернігівської гілки Рюриковичів, які орієнтувалися на союз з половцями [52]. За той час у житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що насамперед позначилося на поступовому формуванні їх територіально-адміністративної структури, яке літописи називають “Чорні клобуки”. До нього, крім самих торків, увійшли печеніги, берендеї, коуї. Пізніше в літописах згадуються також турпеї, бастії, каєпичі. У Пороссі ці племена мали свої пасовища та становища. Проте в їх житті через обмеженість

власної території для занять кочовим скотарством відбувається поступовий перехід до напівосідлого господарювання [53]. Близкість слов'янського населення також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі [54].

ЛІТЕРАТУРА

1. Найбільш популярними та докладними з нашої теми і досі є праці Расовського Д., зокрема: Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. – Praha, 1928. – С. 91–104. Зазначимо, що у монографії Каргалова В. В. (Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники – М., 1967) взаємовідносинам Русі з торками X–XI ст. присвячено лише півтори сторінки. Більш докладно політичну історію торків висвітлено в книзі П. П. Толочка (Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999). Проте у ній автор головну увагу приділяє розгляду археологічних пам'яток, що пов'язані з минулим степів X–XIII ст. Відомий дослідник історії кочівників С. О. Плетньова пише про торків: “У східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) й половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував по донських та придніпровських степах. У торків метою було завоювання Візантії. Переслідуючи її, вони по суті тільки пройшли по Причорномор'ю на Балканський півострів” (Плетнева С. А. Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. // *Степи Евразии в эпоху средневековья* (Археология СССР). – М., 1981. – С. 213). Проте, як ми спробуємо довести у цій статті, така позиція є дуже категоричною і неадекватно відбиває реалії історичного розвитку степів Причорномор'я X–XII ст.

2. В контексті дослідження складання культурно-господарського типу етнічного формування треба визнати зразковою ґрунтовну монографію московського дослідника Шушаріна В. П. Див.: Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – 510 с.

3. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 24, 97–98, 125–129.

4. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Литаврина Г. Г. – М., 1983. – С. 29, 51; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1980. – С. 226.

5. Константин Багрянородный. – С. 51.

6. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С. 99–101; Калинина Т. М. Сведения ибн Хаукаля о походах времен Святослава // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1975 г. – М., 1976. – С. 90–101; Гадло А. В. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского

княжества) // Проблемы истории феодальной России. – Ленинград, 1971. – С. 60–68.

7. Новосельцев А. П. – С. 224–226.
8. Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 17–18.
9. Повесть временных лет. – М., 1950 (далі – ПВЛ) . – Ч. 1 – С. 59.
10. Плетнева С. А. Половцы. – С. 23.
11. Новосельцев А. П. – С. 227.
12. Ромашов С. А. Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. – М., 1993. – С. 63–68.
13. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 92.
14. Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Опыт анализа. – М., 1957.
15. Epistola Brunonis ad Henricum II regem // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1868. – Т. I. – Р. 224–225.
16. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 102.
17. Див., наприклад: Плетнева С. А. Половцы. – С. 22.
18. Толочко П. П. Древний Киев. – Киев, 1984. – С. 74–75. У більшій пізній монографії “Кочевые народы степей и Киевская Русь” (див. пос.1) автор на стор.70 знову пише про розгром печенігів русами у 1036 р.
19. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X–XIII вв. – Киев, 1988. – С. 23–26.
20. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101.
21. Михеев В. К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII–X вв. (часть 1). // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж, 1991. – С. 43–50; Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – Киев, 1997. – С. 55–78.
22. Плетнева С. А. От кочевий к городам. – М., 1967; Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
23. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109.
24. Плетнева С. А. Половцы. – С. 25.
25. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 109.
26. Там же.
27. Плетнева С. А. Половцы. – С. 25.
28. Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Труды. – СП., 1908. – Т. 2. – С. 9–26.
29. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakowianum. – Praha, 1938. – Т. 6. – С.59–62.
30. Васильевский В. Г. – С. 26.
31. Nadgrodzka-Majchrzyk T. Czarni Klobucy. – Warszawa, 1985. – S. 28.
32. Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в

ХІІ–ХІІІ веках. – М., 1998. – С. 106.

33. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.

34. Інф. з цього питання див.: Коринный Н. Н. Переяславская земля. – Киев, 1992. – С.39–40.

35. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 148–149.

36. Там же. – С. 143.

37. Там же. – С. 147.

38. Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. – Київ, 1985. – С. 162.

39. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 161.

40. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – Київ, 1991. – С. 89–93.

41. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 176.

42. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии... – С. 33–41.

43. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – СПб., 1908. I. 2. – Стб. 286.

44. ПСРЛ. – Л., 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 286.

45. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 184.

46. Кудряшов К. З. Половецкая степь. – М., 1948. – С. 93–95.

47. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 185.

48. Там же. – С. 186.

49. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 291.

50. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 286; Бибииков М. В. Сведения Ипатьевской летописи о печенегах и торках в свете данных византийских источников XII в. // Летописи и хроники. 1980 г. Татищев В. Н. и изучение русского летописания. – М., 1981. – С. 55–68.

51. ПСРЛ. – Стб. 295.

52. Nadgrodzka-Majchrzyk T. – S. 38.

53. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 63–65.

54. Моця О. П. Етнічні процеси на території України за давньоруські часи // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 163.

* Внаслідок широкомасштабного наступу Русі на половців одна з орд цих кочівників покинула район Сіверського Дінця і знайшла притулок у грузинського царя Давида IV (див.: Мургулія М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках. М., 1998. – С. 67–73.